

ТЭКСТАЛАГІЧНЫЯ НАЗІРАННІ НАД ДЗЕЯСЛОВАМІ Ў РОЗНЫХ РЭДАКЦЫЯХ АПАВЯДАННЯ КУЗЬМЫ ЧОРНАГА "СРЭБРА ЖЫЦЦЯ"

Кузьма Чорны пачаў друкавацца з 1921 г. 20-я гады нашага стагоддзя — гэта час станаўлення нормаў сучаснай беларускай літаратурнай мовы. Письменніка можна з упэўненасцю назваць адным з тых майстроў слова, якія стаялі ля вытокаў сучаснай беларускай літаратурнай мовы. "Трэба, каб творы пісаліся моваю живою", — сцвярджаў Чорны ў адным з літаратурна-крытычных артыкулаў, і, сапраўды, яго творы вылучаюцца моўнай дасканаласцю. Адметнасць яго стылю заключаецца ў тым, што дзеясловы часта з'яўляюцца ключавымі словамі ў фразях. Гэта сведчыць аб тым, што Чорны імкнуўся паказаць жыццё ў дзеянні.

З 1923 па 1926 г. Кузьма Чорны быў актыўным удзельнікам аб'яднання пісьменнікаў "Маладняк". Для творчасці "маладнякоўцаў" быў характэрным пафас сцвярджэння сацыялістычнага ладу з дапамогай новых мастацкіх форм і сродкаў, якія не заўсёды былі прымальнымі. Аповяданне "Срэбра жыцця" — твор вельмі паказальны ў тым плане, што ён найбольш выразна адлюстравваў характэрныя рысы творчай манеры Кузьмы Чорнага-маладнякоўца: слабасць сюжэтнай канструкцыі, празмерная лірычнасць, метафарызацыя, пагоня за моўнымі эфектамі. У 1926 г. Чорны выйшаў з шэрагаў "маладнякоўцаў".

Змены ў светапоглядзе пісьменніка прывялі да зменаў у стылі яго мастацкай прозы. Сказанае можна пацвердзіць, аналізуючы тэксты першага выдання аповядання "Срэбра жыцця" (Менск: выд. ЦБ "Маладняка", 1925) і канчатковую рэдакцыю твора з кананічнага выдання (Збор твораў у 6 т., т.1, Мн.: "Мастацкая літаратура", 1988), дзе твор друкуецца па кнізе "Выбраныя аповяданні". Менск: ДВБ, 1932. Апошні варыянт аповядання значна перапрацаваны, тэкст скарачаны амаль удвая. Кузьма Чорны як выдатны майстар слова, натуральна, вяртаўся да сваіх ранніх твораў, каб зрабіць іх больш дасканалымі. Па-за ўвагай пісьменніка не заставаліся нават дробязі, у сістэме яго мастацкіх сродкаў мова мела першараднае значэнне, асабліва дзеясловы, якія нясуць выключную сэнсавую і мастацкую нагрукку ў яго фразях. Параўнанне двух тэкстаў аднаго і таго ж аповядання паказвае, як Кузьма Чорны дасягаў дакладнасці выражэння сваіх думак.

1925

Трашчыць агонь сухімі суччамі. То расцэлецца нізка — прыпадзе да зямлі, то шыба не раскудлычанай галавой угору. Выхватвае з чорнага змроку чырвонае калясо дзядзькавага твару, разам з тварам — запэцканыя гразёю боты.

Апошняя рэдакцыя

Трашчаць у агні смоленыя сукі. То расцэлецца агонь, нізка прыпадзе да зямлі, то шыбане раскудлачанай галавою ўгару. Выхоплівае з чорнага змроку дзядзькаў твар, побач з тварам — нечыя боты ў зямлі.

У апошнім варыянце аповядання пісьменнік выправіў сэнсавую недакладнасць, замяніўшы сказ "Трашчыць агонь сухімі суччамі" на "Трашчаць у агні смоленыя сукі", бо першаснае значэнне дзеяслова *трашчаць* — утвараць трэск, таму трашчаць могуць у даным кантэксце толькі сукі, а не агонь. Што датычыцца пары слоў *раскудлычаны-раскудлачаны*, то апошняе — літаратурная норма, а націскны гук /ы/ на месцы каранёвага націска гук /а/ у варыянце 1925 г. можа быць вытлумачаны дыялектнымі фанетычнымі асаблівасцямі. Сінонімы *выхватвае* і *выхоплівае* не адрозніваюцца ні адценнямі значэнняў, ні сферай выкарыстання, але *выхоплівае* надае фразе большую нацыянальную афарбоўку. У канчатковай рэдакцыі ўжо няма занадта метафарычнага "чырвонага каляса дзядзькавага твару", імкнучыся да таго, каб мова аповядання стала сціслай, народнай, пісьменнік замяніў фразу з дзеепрыметнікам "запэцканыя гразёю боты" на "боты ў зямлі".

1925

Злаваць прабуе рыжы дзядзька, ды нічога ў яго ня выходзіць.

Апошняя рэдакцыя

Злаваць спрабуе рыжы дзядзька, але нічога ў яго не выходзіць.

У прыведзеных сказах дзеясловы *прабаваць* і *спрабаваць* з'яўляюцца семантычнымі сінонімамі. "Тлумачальны слоўнік беларускай мовы" і іншыя слоўнікі як акцэнтны варыянт *прабаваць* падаюць яшчэ і *пробаваць*.

Зразумела, што пісьменнік знайшоў больш дакладнае слова, якое больш за іншыя яго эквіваленты адпавядае лексічнаму складу беларускай мовы.

1925

Боты адцягні ад твару, а то ў нос дае. Распусціў свой дзёгаць ці ворваль перад самым носам, хоць сякеру вешай... Чым ты іх *мажаш*, чорт цябе ведае, гэтыя свае шкрэбалы?!

Апошняя рэдакцыя

Боты адцягні, а то ў нос дае. Распусціў свой дзёгаць ці варволь пад самым носам, хоць сякеру вешай. Чым ты іх *квэцаеш*, халера цябе ведае, гэтыя свае шкрэбалы?!

Дзеясловы *квэцаць* і *мазаць* — стылістычныя сінонімы, *мазаць* — нейтральнае слова, *квэцаць* — размоўны дзеяслоў, моцна стылістычна афарбаваны, значна лепш упісваецца ў рэпліку, якая цалкам накіравана на здэкльвівыя адносіны да сітуацыі. Калі шкрэбалы, а не боты, то, безумоўна, іх лепш *квэцаць*, чым *мазаць*.

1925

Узнімаюцца ўгору калені і боты паволі *адпаўзаюць* назад.

Апошняя рэдакцыя

Узнімаюцца ўгору калені і боты, паволі *адпоўзаюць* назад.

Словы *адпаўзаць* — *адпоўзаць* у пададзеным кантэксце выступаюць як акцэнтацыйныя дублеты, але ў літаратурнай мове зараз імі не з'яўляюцца. Дзеяслоў незакончанага трывання *адпаўзаць* уваходзіць у склад агульнаўжывальнай лексікі, *адпоўзаць* — адпаведны яму дзеяслоў закончанага трывання. Таму з пункту погляду сучаснай мовы замена аказалася не надта ўдалай. Відавочна, яна з'явілася таму, што ў той час, калі пісалася і перараблялася апавяданне, націск некаторых слоў яшчэ канчаткова не замацаваўся на пэўным складзе.

1925

Між кустоў, баязьлівых, цёмна-дрыжачых, ходзіць рогат з дымам. Трасецца агонь, *трасецца* ноч. І *здаецца ад рогату* — *пустадробнага трашчаць* косці ў суставах.

Апошняя рэдакцыя

Між кустоў, змрочных, баязьлівых, ходзіць рогат з дымам. Трасецца агонь, *дрыжыць* ноч. *Трэснула ў суставах*.

Пісьменнік, падабраўшы семантычны сінонім да дзеяслова *трэсціся*, пазбег паўтору, стварыў арыгінальную метафару. Аўтар спрасціў апошні сказ, пазбавіўшы яго вычурнай вобразнасці, замяніў двухсастаўны сказ безасабовым, больш выразным і дакладным.

1925

— Не пацягайся так, дзядзька, — на кускі *разарвешся!*

Апошняя рэдакцыя

— Не пацягайся гэтак, на кавалкі *парвешся!*

"Тлумачальны слоўнік беларускай мовы" так раскрывае значэнне падкрэсленых дзеясловаў: *разарвацца* — раздзяліцца на часткі ад рыўка, рэзкага руху; *парвацца* — раздзяліцца на часткі ад нацягвання. Пасля праўкі Чорнага вельмі лёгка адчуць, наколькі сказ стаў больш дакладным.

1925

Вострым пахам махоркі *цягне* ад агню — клінок даўно *брытай* барады ўткнуўся ў зямлю, цыгарка — у жар.

Апошняя рэдакцыя

Вострым махорачным водарам *патыхае* ад агню. Клінок даўно *няголенай* барады ўткнуўся ў зямлю, цыгарка — у жар.

Пісьменнік кардынальна змяніў вобразнае ўспрыманне карціны: нейтральны пах махоркі — гэта зусім не тое, што *махорачны водар*, таму ім не можа *цягнуць*. Ім *патыхае*. Гэта значна больш рамантычна і прыгожа. Выразы "даўно брытая барада" і "даўно няголеная барада" адрозніваюцца тым, што апошні з адмоўем *не-* надаў новае значэнне: чалавек раней галіўся рэгулярна, толькі раз з нейкай прычыны часова перастаў галіцца, "даўно брытая барада" — брытая калісьці.

Абодва яны як-бы старшыя тут. Старшымі то іх ніхто ня ставіў, але вышла так, само зрабілася.

Абодва яны з Мікітам як бы старшыя тут, паміж гэтымі цеслярамі. Гэтак неяк само *ста-лася*.

Прыведзены ўрывак скарочаны Чорным, дзеяслоў *зрабіцца* заменены на *стацца*. *Зрабіцца* — адбыцца, прычыніцца; выканацца, ажыццявіцца. *Стацца* — адбыцца, здарыцца. У кантэксце даныя дзеясловы адрозніваюцца адцэннямі значэнняў, дзеяслоў *стацца* ўжыты ў значэнні "здарыцца", уся пераробленая фраза атрымалася значна больш адметнай.

— Ды хіба вы, таварыш, нас ня памятаеце, — *гаварыў* Мікіта загадчыку работ на чыгуначнай станцыі...

— А хто вас ведае, — *гаварыў* той...

— Хіба вы, таварыш, нас не памятаеце? — *гаварыў* Мікіта загадчыку работ на станцыі...

— А хто вас ведае, — *адказваў* той...

Замена дзеяслова *гаварыць* на *адказваць* — звычайная стылістычная праўка, якая паляпшае форму, не закранаючы зместу.

— Ды як жа нас забыць? — устаўляў слова дзядзька: Мы-ж з Мікітам бадай што адны ўсе шпалы на пуці паравозілі.

— З якім яшчэ Мікітам?

— Ну, а са мною, — *весела абзываўся* Мікіта, падступаючы бліжэй і *тыкаючы* пальцам сабе ў грудзі.

— Мы яшчэ пасля з Мікітам тыя шпалы і паравозілі па лініі, — устаўляў сваё слова рыжы дзядзька. — З якім гэта яшчэ там Мікітам?

— Ну, а са мною, — *гаварыў* Мікіта, *паказваючы* пальцам сабе на грудзі.

У словазлучэнні "весела абзывацца" першапачаткова ўжыты дзеяслоў, які ў больш пашыраным значэнні стылістычна зніжаны, таму аўтар замяніў яго сінанімічным дзеясловам *гаварыць*, стылістычна зніжанае дзеепрыслоўе *тыкаючы* — на нейтральнае *паказваючы*. Гэтыя замены зрабілі апавяданне больш спакойным, не стала штучнай бравады, як у першым варыянце твора.

У наступным фрагменце Кузьма Чорны зноў жа замяніў дзеяслоў *абазвацца*.

За пяць вёрстаў — горад сонна *абазваўся* новаму дню.

За кіламетраў пяць горад *адазваўся* новаму дню.

На першы погляд здаецца, што дзеясловы *абазвацца* і *адазвацца* ў прыведзеным кантэксце маюць аднолькавае значэнне, але пісьменнік тонка адчуваў мову: горад не мог "сонна абазвацца новаму дню" у адказ на шум цягніка, горад менавіта "адзываецца" — гэта значыць, што ў ранішняй цішы адбіваюцца гукі, рэхам гучаць у адказ на грукат калёс.

Зазваніла нешта жалезам і *абарвалася*, крыкнуў нехта хрыпла, сіплым стукам, кінуўся раптам угору і ўпаў.

Зазваніла, загуло, *абарвалася*.

Нелагічны сказ з параўнаннямі пісьменнік перабудаваў, зрабіўшы яго безасабовым з градацыяй дзеясловаў, дзеянне стала больш напружаным. Замест дзеяслова *абарвалася* ў апошняй рэдакцыі ўжыта дублетнае слова з націскам у іншым месцы. Але чаму перанесены націск, растлумачыць немагчыма.

Агонь *пацягваецца* ў перадсмертнай млосьці, патухне і блісьне, патухне і блісьне.

Агонь *пацягваецца* ў перадсмяротнай млосьці: патухне — блісне. Блісне — патухне.

Дзеясловы *пацягвацца* і *пацягвацца* — кантэкстуальныя сінанімы. У сучаснай беларускай літаратурнай мове дзеяслоў *пацягвацца* закончанага трывання (цягвацца некаторы час, памерацца сіламі, паспаборнічаць). Магчыма, Чорны

ўжыў дыялектную форму, бо з кантэксту відаць, што тут павінна быць іменная незакончанае трыванне. Таму ў апошняй рэдакцыі фраза прыведзена ў адпаведнасць з літаратурнай нормай. Для большай дынамічнасці карціны пісьменнік змяніў дзеясловыя канструкцыі са злучнікам *і* на бяззлучнікавыя. Але сінтаксічная фраза засталася не зусім правільнай: можна апраўдаць пастаноўку двукроп'я, аднак зусім неапраўданай з'яўляецца кропка перад паўторам.

1925

І вось няма ўжо нічога: *стала* зямля шэрай лапінай і ўцякае. *стала* неба імглоу залатога сьвету і сыплецца — *прападае*, сыплецца — *прападае*.

Апошняя рэдакцыя

І вось ужо няма нічога: *ператварылася* зямля ў шырокую роўнядзь і ўцякае; *ператварылася* неба ў імглу залатога святла і сыплецца — *знікае*, сыплецца — *знікае*.

У згаданым урыўку сінанімічныя дзеясловы *стаць-ператварыцца і прападаць-знікаць* адрозніваюцца толькі адценнямі значэнняў: *стаць* — набыць новай якасці, *ператварыцца* — набыць зусім іншы выгляд, форму, змяніцца якім-небудзь чынам; *прападаць* — перастаць быць бачным, *знікаць* — перастаць з'яўляцца дзе-небудзь на працягу доўгага часу.

1925

— Бяру-у!.. — *далятае* голас здалёк.

Апошняя рэдакцыя

— Бяру, — *коціцца* недзе з задніх вагонаў.

Кантэкстуальныя сінонімы *далятаць-каціцца* адрозніваюцца тым, што дзеяслоў *каціцца* больш канкрэтны (каціцца — разносіцца, раздавацца), а дзеяслоў *далятаць* (распаўсюджваючыся, дасягаць якога-небудзь месца; даносіцца) не зусім трапны для апісання гукаў голасу, што даносяцца здалёк. Каб адлюстраваць, што голас даносіўся як рэха, у першай рэдакцыі Кузьма Чорны ўжыў чыста арфаграфічны прыём — абазначыў падаўжэнне націскага галоснага. У другім выпадку той жа эфект ствараецца заменай дзеяслова *далятаць* на *каціцца*. Такім чынам дасягаецца выразнасць карціны без перадачы гукапераймання.

1925

Загрымела жалеза за мостам, ухнула і *пракацілася* па бакавой пуціне.

Апошняя рэдакцыя

Загрымела жалеза за мастом, ухнула і *пакацілася* па бакавой каляіне.

У даным сказе адбылася замена дзеяслова, які паказвае аднаразовае дзеянне (*пракаціцца* — коцячыся, перамясціцца куды-небудзь) на дзеяслоў працяглага дзеяння (*пакаціцца* — хутка рухацца, перамяшчацца).

1925

Пусцеюць вагоны, *саскакваюць* людзі на зямлю.

Апошняя рэдакцыя

Вагоны пусцеюць. *Сыходзяць* людзі на зямлю.

Тут, акрамя замены дзеяслова *саскакваць* на *сыходзіць*, складаназлучаны сказ пераўтвораны ў два простыя, у першым зменены парадак слоў. Атрымаўся лаканічны малюнак без непатрэбнай "маладнякоўскай" лірычнасці.

1925

І толькі задні вагон цягніку зеляню на сьцяны *бліснуў* за гарой.

Апошняя рэдакцыя

І толькі неўзабаве задні вагон цягніка *зеляна мільгануў*.

У прыведзеным сказе адбылася замена нейтральнага дзеяслова *бліснуць*, ужытага ў пераносным значэнні, размоўным дзеясловам *мільгануцца*. Калі ў першай рэдакцыі недакладны выраз "зеляню на сьцяны (якой?) бліснуў", то ў другой гэта выпраўлена, хоць зваротная форма дзеяслова і тут не зусім да месца.

1925

Радасны вецер асьцярожна *бярэ* песьню, *пераносіць* за кусты, на цёмнае іржышча і *разьвязвае* ў прасторы.

Апошняя рэдакцыя

Вецер *імчыць* песьню па лагчынах і ўзгорках і *разьвязвае* ў прасторы.

Пісьменнік карэнным чынам перарабіў фразу, замест дзеясловаў *браць, пераносіць, развязаць* (значэнне зусім незразумелае) ужыў толькі два (*імчаць і развязаць*). Атрымаўся выразны мастацкі вобраз.

1925

Апошняя рэдакцыя

Вецер перамог: хмары сышлі, і неба гульліва *плюнула* асеньняй зямлі золатам сьвету.

Пачало было хмарыцца, а пасля вецер перамог: хмары сышлі, і сонца зноў *задрыжала* на зямлі.

Відавочна, што Кузьма Чорны адкінуў усё штучнае, эфектнае, дзеяслоў *плюнуць* — вельмі вобразны, але грубы, не адпавядае настрою апавядання. У апошняй рэдакцыі толькі адным дзеясловам *задрыжаць* — сонца задрыжала — пісьменнік змяніў стылістычную танальнасць сказа.

1925

Апошняя рэдакцыя

Гарохам сыплюцца дзеці, *звіняць* песьняй.

Як гарох сыплюцца дзеці, *рассыпаючы* песню.

Звінець — звонка гучаць, поўніцца чым-небудзь звінчым, *рассыпаць* — абрывацца частымі перарывістымі гукамі. Дзеяслоў *звінець* больш арганічна ўплятаецца ў кантэкст сказа.

1925

Апошняя рэдакцыя

На прыездным вагоне дзядзькава барада *злілася* з золатам пяску, адзначае прудзі ад яго задзёртая угору камізэлька.

На прыездным вагоне дзядзькава барада *блішчыць* здалёк, усё адно як той жвір, што ў яго пад нагамі.

Перапрацоўкай фразы аўтар дасягнуў мастацкай прастаты, натуральнасці і знайшоў менавіта тыя словы, што зрабілі мову арыгінальнай і прыгожай. Сама па сабе фраза "барада злілася з золатам пяску" выразная і трапная, але ў кантэксце лепш выглядае фраза "барада блішчыць здалёк, усё адно як той жвір...".

Такім чынам, работа Кузьмы Чорнага над тэкстам апавядання "Срэбра жыцця" выразілася як у зменах, заменах, перапрацоўцы асобных слоў і выразаў, у перабудове структуры фраз, так і ў значным скарачэнні напісанага раней тэксту. У большасці выпадкаў праца звязалася да замены дзеясловаў адной стылістычнай прыналежнасці дзеясловамі другога стылю. Любое, нават самае нязначнае змяненне тэксту пісьменнік рабіў для таго, каб пазбегнуць фальшу, красамойства, надаць мове натуральнасць, а кожнаму слову — стылістычную апраўданасць. Рэдагуючы апавяданне, ён імкнуўся да арганічнага адзінства формы і зместу, каб кожнае слова ўваходзіла ў склад жывой аўтарскай думкі ў адшліфаваным выглядзе. Не ўсё ўдалося пісьменніку, аднак, параўноўваючы два варыянты апавядання "Срэбра жыцця", можна зрабіць вывад, што Чорны з цягам часу набыў тонкае адчуванне мастацкай меры. Апавяданне страціла хібы, уласцівыя "маладнякоўскай" манеры, стала больш арганічным, пісьменнік адмовіўся ад залішняй метафарызацыі, рамантызму, неапраўданай лірычнай узнёсласці. У апавяданні ў поўнай меры праявілася індывідуальнасць аўтара пры ўжыванні дзеясловаў, якім пісьменнік аддаваў шмат увагі.

А.М. ЛАПКОЎСКАЯ

З'ЯВЫ СІНАНІМІІ, ДУБЛЕТНАСЦІ І ВАРЫЯНТНАСЦІ Ў БЕЛАРУСКАЙ БАТАНІЧНАЙ ТЭРМІНАЛОГІІ

У наш час асабліваю актуальнасць набылі пытанні распрацоўкі, удасканалення і ўпарадкавання беларускай нацыянальнай тэрміналогіі. Пры гэтым адным з істотных патрабаванняў, якое павінна ўлічвацца пры вырашэнні гэтых пытанняў, з'яўляецца тое, каб у складзе ўпарадкаваных галіновых тэрмінасістэм сінанімія была звязана да мінімуму. Мова навукі павінна вызначацца яснасцю і чысцінёй і не змяшчаць у сабе ніякіх лішчавых уключэнняў.